

TÜRÜK

Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

2013 Yılı:1, Sayı:2

Sayfa:336-350

ISSN: 2147-8872

“GELENEKTEN DEYİŞE” KLASİK TÜRK VE FARS EDEBİYATLARININ ORTAK İFADE BİÇİMLERİNDEN “BAŞA TOPRAK SAÇMAK”

Ozan Yılmaz*

Özet

Türkler ve İranlılar (Farslar), tarih boyunca aynı coğrafyada yaşamış olmanın getirdiği birtakım ortak unsurlara sahiptir. Bu unsurlar, özellikle dil, edebiyat ve kültür alanında etkisini gösterir. Türkler, bilhassa Büyük Selçuklu ve Gazneli devletleri döneminde Fars kültürünü büyük oranda etkilemiş, buna mukabil bazen de Fars kültüründen etkilenmişlerdir. Bu etkileşimin örneklerinden biri de “başta toprak saçmak” geleneğidir. “Başta toprak saçmak” yahut “başta toprak savurmak”, “âcizlik bildirmek, yardım istemek, bir şey talep etmek, yasta olmak” anlamlarını ifade eden bir kalıptır. Bu geleneğin aslen hangi millete ait olduğunu tespit etmek güçtür, ancak her iki milletin edebiyatlarında kullanıldığı rahatlıkla söylenebilir. Farslarda “hâk ber-ser şüden” haliyle daha çok “bir şey istemek / aman dilemek” anlamlarında kullanılan yapı, Türklerde bir kimsenin yasta olduğunu yahut dünyaya küskünlüğünü ifade etmiştir. Klasik Türk Şiiri’nde bu yapıyla eş anlamlı olan “toprak döşenmek, taş yasdanmak, başta hasır yakmak, başta ateş/od yakmak” gibi kullanımlar da mevcuttur. Bu makalede, Türk ve Fars edebiyatlarının ortak ifade araçlarından birisi olan “başta toprak saçmak” geleneğinin anlam dünyası ve kullanım alanları hakkında bilgi verilecek, bu kullanım alanlarının her iki edebiyattaki bazı örneklerine değinilecek, benzer yapılardan bahsedilecektir.

Anahtar kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, Klasik Fars Edebiyatı, gelenek, başta toprak saçmak, deyiş

“FROM TRADITION TO IDIOM” ONE OF MUTUAL EXPRESSION FORMS IN CLASSICAL TURKISH AND PERSIAN LITERATURES “SPRINKLING SOIL ON HEAD”

Abstract

Turks and Iranians (Persians) have some common points thanks to having lived in the same geography throughout history. These points take effect especially when it comes to language, literature and culture. Turks

• Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, oyilmaz@sakarya.edu.tr

have affected Persian culture greatly especially in the era of Great Seljuk and the Ghaznavid states; on the other hand they were often affected from Persian culture. One of these interactions is the tradition known as “sprinkling soil on head”. “Sprinkling soil on head” or “scattering soil on head” is a notion bearing the statements that are as follows “stating helplessness, to call for help, to demand something, to mourn”. Determining a tradition’s origin, in that to which culture it belongs, is quite tough, although it can be easily said that it’s used in the literatures of both countries. The structure known as “hâk ber-ser şüden” in Persians which is rather used in the meaning of “to demand something / to ask for mercy” states in Turks that a person mourns or is weary of world. Uses such as “being floored with soil, to lean on a rock, to burn straw upon head” which are equivalent to that structure also exist in Classic Turkish poem. In this paper, info about the meaning of the tradition known as “sprinkling soil on head” which is one of the common means of expression in both Turkish and Persian literatures and about its areas of use will be given, some samples of these areas of use in both literatures will be mentioned, similar structures will be focused on.

Keywords: Classical Turkish Literature, Classical Persian Literature, tradition, sprinkling soil on head, idiom

1. Giriş

Tarihî kayıtlar, geçmişten bu yana Türkler ve İranlılar’ın gelenek, görenek ve günlük yaşayış bakımından birtakım ortak değerlere sahip olduğunu bildirirken pek de haksız sayılmazlar. Yapılan araştırmalar, coğrafi bakımdan birbirine çok yakın olan bu iki kavmin, yaklaşık bin yıldan beri edebî metinlerle takip edilebilen etkileşimini gözler önüne sermektedir. XI.-XIII. yüzyıllar arasında saray çevrelerinde oldukça rağbet gören Farsça, resmî yazışmalarda kullanılmasıyla kazandığı hareketliliğin yanı sıra, dönem şâirleri tarafından ustaca işlenmesiyle de bilinir. Bilhassa Selçuklular, Gazneliler döneminde kurulmuş sultânüşuarâlık geleneğini sürdürerek, Farsçaya Fars ve Türk asıllı müelliflerle ivme kazandırmış, başka bir deyişle Farsçanın bedenine Türkçe bir ruh üflemiştir (Avşar 2009: 27). Böylece Türk devletlerinin içinde yaşayan aslî unsur Türkler ile, bilhassa edebî canlılığı sağlamak için saray ve çevresine yerleşmiş Fars unsurların kaynaşması metinlerle de takip edilebilen bir kültür alışverişini beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda hem Türkçe hem de Farsça ile ifade edilen bazı ifade kalıpları ortaya çıkmıştır.

Yerleşik hayata geçişin önemli unsurlarından biri olan “toprak”, duygulara tercüman olmada bazen önemli bir işlev üstlenir. “Toprak” kelimesinin birtakım kelimeler eşliğinde kullanıldığı pek çok söz, uzun uzadıya anlatım gerektirecek türlü durumları kısaca özetlemektedir. Özellikle keder ve üzüntülerin ifadesinde toprak iyi bir ifade aracıdır. Böylesi ifade araçlarından biri de bir yas geleneğine dayanan “başa toprak saçmak/savurmak” yapısıdır. Başa toprak saçmak, ölü defnedilirken yahut definden sonra yakınlarının mezar toprağını başlarına savurmak suretiyle üzüntü gösterdikleri bir âdettir. Tarama Sözlüğü’nde “ölümünü istemek¹ (Tarama Sözlüğü I, 437)” anlamıyla karşılanan; zamanla âcizlik, şikâyet

¹ Söz konusu yapı için “ölümünü istemek”ten başka “âcizlik ve çaresizlik bildirmek, şikâyet etmek” anlamlarını da vermek mümkündür.

ve çaresizlik bildirmek amacıyla kullanılan bu yapının epey eski bir geçmişi vardır.² “Başa toprak saçmak” geleneği hem Fars edebiyatı hem de Türk edebiyatında uzun zaman kullanılagelen bir yapı olma özelliğine sahiptir. Örneklere bakılırsa, başlangıçta gelenek bildiren yapı, bilhassa Türk edebiyatında gözle görülür bir şekilde anlam genişlemesine uğramış ve deyimleşmiştir.

2. Fars Edebiyatı’nda “Başa Toprak Saçmak”

Kaynaklar, zor durumda olan bir kimsenin, Tanrı’ya, padişaha yahut bir devlet büyüğüne yalvarırken, içinde bulunduğu durumu ifade etmek üzere başına toprak saçtığını bildirmektedir (Öztelli 1959: 1860). Türkçe ve Farsçanın tarihî metinleriyle takip edilebilen bir kökene sahip bu geleneğin ilk olarak hangi millete ait olduğunu kesin olarak belirlemek güçtür. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, bu durumu şöyle ifade eder:

“Başına toprak saçmak, yani ‘büyük bir üzüntü duymak’, Türk kavimlerinde görülen çok yaygın bir deyim idi. Fakat aynı deyiş, Fars edebiyatında da vardır. İranlılar bu deyim, daha çok, ‘büyük bir felaketin geldiğini haber vermek’ için kullanırdı. Fakat bu sözü, kimin kimden aldığı meselesi bizce pek önemli değildir. Nihayet her iki kavim de insanoğlundan gelmekte idi” (Ögel 2000: II, 64).

Ögel’in ifadesinden de anlaşılacağı üzere İranlılar bu ifadeyi büyük bir felaket haberi vermek üzere kullanırlardı. Ancak tarihî metinlerde ifadenin bir yas geleneği olarak anlam kazandığı da görülmektedir. *Lügatnâme*’de “hâk ber-ser şüden” şeklinde geçen bu yapı için “muhtaç, avare, âfete ve zillete uğramış kimseden kinayedir. Belaya uğramak, talihi kötü gitmek, çaresiz olmak (Dihhudâ 2003)” anlamları verilir. Seyyid Hasan-ı Gaznevî’nin (ö. 1161?),

*Ez-hasret-i tü hest cihân pâ-y-der-gil
Der-mâtem-i tü kist felek hâk ber-ser* (Dihhudâ 2003)

{Senin hasretinle dünyanın ayağı çamurdadır (çaresizdir)
Senin matemin yüzünden felek başına toprak koyar}

beytinde görüldüğü gibi ifade “yas sebebiyle başa toprak saçmak” anlamında kullanılır. Hâk ber-ser şüden / hâk ber-ser perâgenden / hâk ber-ser rîhten (başına toprak olmak/savurmak/dökmek)” gibi ifadelerle karşılanan bu yapı, ilk dönemlerde başta ölüm olmak üzere üzücü bir olayın ardından yas tutan yahut kararlar bağlayan insanların durumunu bildirmek üzere kullanılmıştır. Farsçanın hazinesi konumundaki *Şehnâme*’nin de bazı beyitlerinde “başa toprak saçmak” ifadesine rastlanmaktadır. Örneğin, “Dâsitân-ı Siyâvuş” bölümünde yer alan aşağıdaki beyitte, Siyavuş’un, annesinin ölümü üzerine başına toprak saçtığından söz edilir:

*Be-ten câme-i husrevî kerd çâk
Be-ser ber-perâgend târîk hâk* (Firdevsî) (*Şâhnâme* 1384: 140)

{Padişahlara mahsus elbisesini yırtıp

² “Başa toprak saçmak” yapısının bir başka yas ifadesi olan “baş açmak” deyimiyile de ilgisi vardır (“Baş açmak” deyiminin Eski Türk geleneğindeki izleri ve deyimine dair esaslı ve kapsamlı bir çalışma için bkz. (Develi 1997). Baş açma yollarından biri olan külâhını yahut sarığını yere atmanın bir sonraki aşaması, başına toprak veya benzeri bir nesne saçmak/koymaktır.

parçaladı. Kara toprağı başına savurdu}

Yine *Şehnâme*'de “İskender’in Padişahlığı” bölümünden alıntılanan aşağıdaki beyitte ise, matem sebebiyle başına toprak saçan insanlar söz konusudur:

Pür ez-derd nezdîk-i kayser şüden

Pür ez-nâle vü hâk ber-ser şüden (Firdevsî) (*Şahnâme* 1384: 502)

{Çok dertli bir şekilde kayserin yanına geldiler.
Feryat ve figanlarla başa toprak saçtılar}

Fars şiirinde “başa toprak savurma” ifadesinin geçtiği başka örnek metinler de vardır. Ferîdüddîn-i Attâr (ö. 1230), *Mantıku't-Tayr* adlı meşhur eserinde, sevgilinin yolu toprağını başına saçıp çaresizliğini ve üzüntüsünü göstermek ister³:

Dest kû tâ hâk-i reh ber-ser künem

Yâ zi-zîr-i hâk ü hûn ser-ber künem (Attâr)

{Yolunun toprağını başıma savurmak ya da kan
ve topraktan başımı kaldırmak için el nerede?!}

Attâr, *Musîbetnâme* adlı mesnevisinde geleneği “hâk ber-ser rîhten” şeklinde ifadeye döker. Şâir, dünyanın bütün toprağını toplayıp, insan yiyen dünyanın başına saçmak gerektiğini düşünür. Burada amaç dünyadan şikâyet etmektir:

Hâk-i âlem cem' kün çün hâk-bîz

Ber-ser-i dünyâ-yı merdüm-hâr bîz (Attâr) (*Musîbetnâme-i Attâr*: 91)

{Tıpkı bir toprak toplayıcı gibi âlem toprağını bir
araya getirip (yine) insan yiyen dünyanın başına dök}

Selçuklu döneminin büyük şâiri Enverî (ö. 1189) de sevgilinin âşığa yaptığı kötülükler sebebiyle canının ızdırap çektiğini söylerken, acısını ve felakete uğramışlığını göstermek için “başına toprak savurmayı” tercih etmiştir:

Dil be- 'işkeş ruh be-hûn ter mî küned

Cân zi-cevreş hâk ber-ser mî küned (Enverî) (*Dîvân-ı Enverî* 1389: 434)

{Gönül, onun aşkı yüzünden yüzünü kanla ıslatır.
Can, onun kötülüğü yüzünden başına toprak savurur}

XIV. yüzyıl şâirlerinden Selmân-ı Sâvecî (ö. 1376), bu yapıyı “hâk ber-ser perâgenden” şekliyle kullanır. Şâir, güneşin batmasıyla beraber gecenin çökmesini, karamsar bir ruh hâlinde izleyerek, “artık gökyüzünün başına toprak saçılması”nı ister. Ona göre gecenin çökmesi, hem âcizlik hem de matem bildirmektedir:

Hurşîd-i mülk reft be-hâk-i siyeh fûrû

Hâk-i siyâh ber-ser-i gerdûn perâgenîd (Selmân) (*Dîvân-ı Selmân* 1682: 130^b)

{Güneş kara toprağa battı. Gökyüzünün başına kara toprak saçın!}

³ Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ını manzum olarak çeviren Gülşehrî, Nevâî, Zaîfî, Mehmed ve Fedâî'nin aynı ifadeye yer veren beyitleri için bkz. (Dilçin 2011: 368-370).

XVIII. yüzyılda “başa toprak saçmak” yapısının kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Bî-dil (ö. 1720), “başına toprak saçma” ifadesini fâniliğin âdâbı ve ifade biçimi olarak görür. Ayrıca şâir, sevgili olmadan kendisini, mezarı başında yanan bir muma benzetir. Bu, başına toprak koymuş vaziyette, ateşi yanan bir mumdur:

Bî-dil ez-tavr-ı cünûn gâfil mebâş
Hâk ber-ser kerden âdâb-ı fenâst (Bî-dil) (Dîvân-ı Bîdil: 348)

{Ey Bî-dil! Cünûn tavrından gafil olma!
Fâniliğin âdâbı başa toprak koymaktır}

Bî-tü çün şem 'î ki efrûzend ber-levh-i mezâr
Hâk ber-ser kerdeîm ü ber-ser-i mâ âteşest (Bî-dil) (Dîvân-ı Bîdil: 326)

{Sensiz, mezar taşında yaktıkları mum gibi başa
toprak koymuşuz ve bizim başımızdaki ateştir}

Sebk-i Hindî etkisinin yer yer hissedildiği şâir, aşağıdaki beytinde de zıt öğeleri bir arada kullanarak dertlerinden dem vurmaktadır. Şâir, aşk sebebiyle gece-gündüz hüznün içindedir. Öyle ki geceleyin acı çeken gönlün sabahı da başa toprak saçmaktan başka bir şey değildir:

Âfitâbî der-sevâd-ı ye 's-i gurbet gû mebâş
Hâk ber-ser rîhten subh-ı dil-i şeb-gerd-i mâst (Bî-dil) (Dîvân-ı Bîdil: 341)

{Gurbetin üzücü karanlığında bir güneş, söyle olmasın! Bizim
geceyi dolaşan gönlümüzün sabahı başa toprak dökmektir}

Fars edebiyatındaki örnekler bakılırsa, İranlı müelliflerin bu geleneği yas tutmanın yanı sıra “üzgünlük gösterme, şikâyet etme ve çaresizlik” anlamlarıyla da kullandığı söylenebilir. Klasik Türk edebiyatında da hemen hemen aynı durumlar ifade edilse de daha zengin bir hayal dünyasıyla karşılaşılır.

3. Klasik Türk Edebiyatı'nda “Başa Toprak Saçmak”

“Başa toprak saçmak” ifadesinin Klasik Türk Edebiyatı'ndaki geçmişi Fars şiirinden geri kalmaz. Şâirler kederli ve sıkıntılı hâllerini dile getirirken “başa toprak saçmak” ve benzeri ifade şekillerini seçer. XIV. yüzyılda, sevgilinin yolunda ölmeyi göze alan Gülşehrî, *Mantıku't-Tayr* çevirisinde bu durumu ifade etmek üzere şu beyte yer verir:

El kanı kim toprağı başa saçam
Yâ ayak kanı ki bu yoldan geçem (Dilçin 2011: 368)

Gülşehrî'nin eseri Türkçeye uyarlamadaki başarısı düşünüldüğünde, “başa toprak saçmak” deyiminin Fars şiirindeki anlamıyla Anadolu topraklarında da bilindiği anlaşılmaktadır. XV. yüzyılda yazılmış *el-Ferec Ba 'de 'ş-Şidde*'de de “başa toprak koymak” geleneği yer alır:

*“Padişah avratlar gibi sağı sağdı, yüzün yırttı, başına
toprak koydu, tonun yırttı (Tarama Sözlüğü I, 437)”*

*“Habîb ile taht üzerinde otururduk, nâgâh ana tep geldi,
eyitti: Ah düşman zafer buldu, torbayı getir, didi. Ben*

torbayı getirince yanmış. Ağladım, tonum yırttım, başıma toprak koydum (Tarama Sözlüğü I: 437)”

Solakzâde (ö. 1657) *Tarihi*'ndeki şu ifadeler de “başa toprak saçma”nın XVII. yüzyılda hem gelenek hem de deyiş hâlinde yaşamaya devam ettiğini gösterir:

“Vezîr-i a ‘zam Pîrî Paşa ve cümle solaklar ve kethüdâları ve odabaşuları hâzır olduğu hâlde hitâb etti ki: “Yoldaşlar! Emr ü fermân, hazret-i Rabbü'l-âlemîn hazretlerininidir. Sultan Selim Han hazretleri saâdetle âhirete intikâl eylediler. Hâlâ padişâh-ı âlem-penâh Sultan Süleymân Han-ı zamân hazretleri saâdet ü ikbâl ile İstanbul'da tahta cülûs ettiler. “Varun anda bulun!” dediği gibi bîçâreler hemân üsküflerin yere urup başlarına toprak saçdılar” (Solakzâde Târihi'nden naklen Develi 1997: 100)”

Deyimin Anadolu sahasındaki macerasını “şâirler muhayyilesinde yolculuğa çıkma” şeklinde özetlemek abartı olmaz. Şâirlerin “zorda kalmışlıklarını” beyan etmek için kullandıkları bildirimlerden biri de bu deyimdir. Buna bağlı olarak Klasik Türk Şiiri'ne has örneklerde “başa toprak saçmak”, genellikle aşk eksenli yer alır. Şâirler, âcizlik bildirmek amacıyla bu ifadeyi kullanırken, aşkın âşıktaki neden olduğu çeşitli öğelere gönderme yapmayı ihmal etmezler. Özellikle XVI. yüzyıl mesnevilerinde, âcizlik bildirme isteği, aşk sebebiyle çekilen acı ve sıkıntılar, bir ölünün ardından tutulan yaslar, dünya gamının verdiği eziyetler ve insanlardan kaçıp yalnız kalma düşüncelerini ifade etmede “başa toprak saçmak” yapısıyla karşılaşılır:

Gönli gitti cümleden vü kendüden
Başa toprak saçdı ol mâtem-figen (Kadioğlu Şeyh Mehmed) (Sak 2009: 228)

Çün gam-ı dünyâya oldun mübtelâ
Başuna toprak olursa ger revâ (Kadioğlu Şeyh Mehmed) (Sak 2009: 285)

Atandan vahşet iderdün kaçardun
Göricek başuna toprak saçardun (Lârendeli Hamdî) (Kütük 2002: 602)

Figân idüp başına koydı toprak
Vücûdın lerze tutdı hemçü yaprak (Lârendeli Hamdî) (Kütük 2002: 720)

Yakalar çâk idüben dökdiler yaş
Koyup başlara toprak dögdiler baş (Sabâyî) (Savran 2010: 39)

Giderler idüben yollarda feryâd
Koyalar başa hâki nite kim bâd (Sabâyî) (Savran 2010: 40)

“Başa toprak saçmak” yapısıyla birlikte kullanılan “hâksâr olmak” ifadesi, “dünyayı boşlayıp her şeyden el etek çekmek” manasını verir. Şâirler “başa toprak saçma”nın âcizlik ve çaresizlik bildirmesinden hareketle “hâksâr” kelimesini kullanıp kelime oyunları yapmıştır.

Şeyhî (ö. 1431), divanlar içerisindeki yazının (hatt), sevgilinin ayva tüyünü (hatt) gördükten sonra başına topraklar saçtığını şöyle ifade eder⁴:

Dîvânlar içre hattun elinden sakîm olup
Toprak saçar başına k' olur hâksâr hat (Şeyhî) (İsen-Kurnaz 1990: 184)

XVI. yüzyılda Zâtî (ö. 1546), bir gazelinin ilk iki beytinde, hüsn-i talîl sanatından hareketle çeşitli tabiat unsurlarını âcizlik içinde bırakır. Buna göre,

Gördi kim âhum yile virdi zemîni âsumân
Başa toprak koyup ol dem istedi andan emân (Zâtî) (Çavuşoğlu-Tanyeri 1987: 9)

beytinde âhının yeryüzünü yele vermesi üzerine gökyüzünün başına toprak koyup aman dilediğini belirtir. Aynı gazelin ikinci beytinde,

Görinen yir yir denizlerde cezâyir sanmanuz
Başa toprak koyup isterler sirişkünden emân⁵ (Zâtî) (Çavuşoğlu-Tanyeri 1987: 9)

diyerek denizlerin üzerinde görünen kara parçalarının birer ada olmadığını, gözyaşının ortalığı sele vermesinden korkarak kendisinden aman dileyen denizlerin başlarına toprak koyduğunu söyler.

XVII. yüzyıl şâirlerinden Azmizâde Hâletî (ö. 1631), aşkın verdiği çaresizlikle “başına toprak saçan çılgın bir âşık” hâline gelir. Şâir buna sebep olarak da ezelde kendisine öğretilen “toprak dökücülük” sanatını gösterir. Buna göre insanoğlu ezelde topraktan yaratılmıştır ve döneceği yer yine topraktır. Toprakla bu kadar haşır neşir olan genelde insanın özelde ise âşığın bu işi sanat edinmeye kadar götürmesine şaşırılmamak gerekir:

Başına toprak saçan bir ‘âşık-ı dîvâneyin
Hâk-rîz itmîş bana ta’lîm üstâd-ı ezel (Hâletî) (Kaya 2003: I, 227)

Nâbî (ö. 1712) ise aşağıdaki beytinde soğukluk yeli sebebiyle âcizlik enkazına düşüp başına toprak saçan “hâksâr” düşmanlardan söz eder. Beyitte âcizlik ifadesi olarak başına toprak savurmanın seçilmesi, yapının işlevini göstermek açısından önemlidir:

Ol kadar bâd-ı bürûdetle ‘adû-yı hâksâr
Hufre-i ‘acze düşüp başına savurdu türâb (Nâbî) (Bilkan 1997: I, 357)

Âşıklar, bazen de “başına toprak saçmak” ifadesini karşılaştırma yapmak amacıyla kullanır. Buna göre diğer insanlar başlarına misk ve anber gibi güzel kokular sürünürken âşıkların başı topraktan kurtulmaz. Bu gibi beyitlerde âşıkların aşk yolunda her şeyi göze aldıkları, zenginlik ve iyi hâl peşinde olmadıkları, topraktan gelen insanın tekrar toprağa döneceği için daha dünyadayken başına toprak koymanın yani âcizlik bildirmenin uygun olduğu düşünceleri hâkimdir:

Müşğ ü ‘anber yirine ben başuma toprak saçam
Kâkülün gibi perîşân-hâl ü ser-gerdân olam (Amrî) (Çavuşoğlu 1979: 105)

⁴ Benzer bir kullanım da Cem Sultan’da (ö. 1495) görülür: “Hattun misâliyam diyeli bildi cürmini / Yüz karasıyla başına toprak koyar hat (Ersoylu 1989: 129)”.

⁵ Zâtî, aynı hayal ve anlamı kullandığı “*Bahr içinde görünen sanma cezâir ola âb / Hâk koydu başına hasret-i dîdârın ile* (Çavuşoğlu-Tanyeri 1987: 224)” beytinde de ibareye “başına hâk koymak” biçimiyle yer verir.

Saçına ‘âlem gül-âb u müşğ ü ‘anber saçına
Başa toprak koymağ ola âh kim kârum benüm (Zâtî) (Tarlan 1970: II, 378)

Şâirler, “başa toprak saçmak” deyiminden hareketle birtakım kavramları dertlerine ortak ederler. Bu kavramlar arasında “kalem, kâğıt, yazı” gibi hat (yazı) unsurları ile “yeryüzü, maden, deniz ve sabah yeli” gibi coğrafi unsurların ısrarlı kullanımı dikkat çekmektedir.

Hat unsurları: Mektup yazıldıktan sonra mürekkebin kuruması için yazının üzerine toprak dökmek oldukça eski bir uygulamadır. Klasik şâirler bu uygulamadaki “toprak saçma”yı “başa toprak saçmak” deyiminiyle özdeşleştirmişler, böylece çeşitli kelime ve anlam oyunları yapmışlardır. Mesela Helâkî (ö. 1575-76), mürekkebin hızlı kuruması / cevabın çabuk gelmesi amacıyla mektupların üzerine toprak saçılması âdetinden yararlanıp, aşkın elinde çektiği ızdıraba ortak olarak “kalem” ve “mektub”u seçmiş, kaleme “karalar” giydirenken, mektubun da başına toprak saçmasını temenni etmiştir:

Kanlar ağlasun benümçün kara geysün hâmeler
Başına toprak saçup dürsün yüzini nâmeler (Helâkî) (Çavuşoğlu 1982: 95)

Emrî (ö. 1575) ise aynı özelliği hüsn-i talîl sanatının anlam gücünden yararlanarak işler. Şâir, Yâkûtî yazının da mucidi olan ünlü hattat Yâkût-ı Mustasımî’nin (ö. 1298) yazdığı yazıların başına toprak saçmasına sebep olarak, yazdığı yazıların sevgilinin ayva tüyü karşısındaki âcizliğini göstermeye dayandırır:

Olmayacağı bilüp Yâkût hattuna misâl
Başına toprak saçarmış yazduğı yazıların (Emrî) (Saraç 2002: 157)

Kara talihini kalem aracılığıyla kâğıda döken Hayâlî (ö. 1557), yazgısını öğrenen kalemin kan ağladığını (kırmızı mürekkep kullanımı), kâğıdın da başına toprak saçtığını söyler. Aynı duyguyu Hayretî de (ö. 1535) bir başka beyitte işler:

Alnumın aldı kara yazıların çünki dile
Hâme kan ağladı dökdi başa toprak kâğıd (Hayâlî) (Tarlan 1992: 105)

Yazayın hûn-ı ciğerle ben bu hasret-nâmeyi
Başına toprak saçup kâğıd kalem kan ağlasun (Hayretî) (Çavuşoğlu 1981: 368)

Coğrafi unsurlar: Klasik şâirler yeryüzü unsurlarını kendi dert ve sevinçlerine ortak etmeyi sıkça kullanırlar. Bazen aşklarının büyüklüğünü anlatmak, bazen de kendi âcizliklerini ifade etmede doğa olaylarından faydalanırlar. “Başa toprak koymak” deyimindeki “toprak” gibi daha pek çok tabiat unsuru, şâirlerin duygularına tercüman olarak seçtikleri birer aracıya dönüşür. Bu tür beyitlerde bulutların kararması “karalar bağlamak”, yağmur yağdırması “ağlamak”, denizlerin dalgalanması “titremek”, rüzgârın eserken beraberinde toz toprak götürmesi de “âcizlik bildirmek / âcizliği hatırlatmak” şeklinde algılanmıştır. Nev’î (ö. 1599), tabiat unsurlarına yas tutturup karalar bağlattığı aşağıdaki beytinde, başına toprak saçma işini yer yüzüne verirken, buna sebep olarak da yağmura hasret duyup âcizlik bildirmeyi gösterir. Beyitte, yeryüzünün başına toprak saçması, esasında bir fırtınanın öncesinde veya fırtına esnasında yeryüzünde hortumların çıkması, sert rüzgârların toz bulutlarını havada götürmesi olayından başka bir şey değildir:

Yaşlar döküp sehâb-ı felek geydi karalar
Saçdı zemîn o hasret ile başına türâb (Nev’î) (Tulum-Tanyeri 1977: 185)

Nefî (ö. 1635) ise bir kasidesinde memduhunu överken, yine “başa toprak savurmak” yapısını coğrafî unsurlarla kullanır. Şâir hüsn-i talil sanatının yardımıyla toprak altındaki madenlerin dahi, övdüğü kişiyi andığını hayal eder. Maden, memduhun iyiliğini anmaya başlar başlamaz, bu husustaki âcizliğini başına toprak savurarak gösterirken, okyanus da memduhun “eliçikliğini” görse hemen titremeye başlar. Oysa aslında denizin titremesi dalgalanmasından başka bir şey olmadığı gibi şâir, “kef” kelimesinin hem “el” hem de “köpük” anlamına gelmesinden ustalıkla yararlanmıştır:

Ansa ihsânını toprak savurur başına kân
Görse keff-i keremin lerze tutar ummânı (Nefî) (Akkuş 1993: 53)

Şâirlerin “başa toprak saçmak” deyiimiyle bir arada kullandıkları unsurlardan biri de “sabâ yeli / seher yeli”dir. Klasik şiirde “âşığın habercisi” sıfatını taşıyan sabâ yeli, bu sebepten olsa gerek âşığın en yakın dostları arasındadır. Âşıklar, rüzgârın beraberinde toz toprak yığınlarını taşımalarını hep âşığın hâline acımaya yahut âcizlik bildirmeye dayandırmışlardır. Tâcizâde Cafer Çelebi (ö. 1515), içinde siyahlık olan, bu sebeple âşık gibi gönlü yanık olarak tavsif edilen lâlenin bu siyahlığını başka bir sebebe bağlar. Şâire göre gülden ayrı düşen lâle, sabâ yeli vasıtasıyla üzüntüsünü ve sıkıntıda olduğunu göstermek üzere başına toprak koysa buna şaşırılmaması gerekir:

Sabâ eliyle ‘aceb mi gülün firâkından
Koyarsa başına toprak çemende her lâle (Cafer) (Erünsal 1983: 151)

Rüzgârın, başka nesnelere başına toprak koyma sebeplerinden biri de “kibir gidermek”tir. Hayretî, şiirde sevgilinin boyuyla kıyaslandığı için iyiden iyiye kibirlenen âsi selvinin, rüzgâr tarafından sürekli başına toprak saçılmakla cezalandırıldığını söyler. Bu durum, rüzgârın selviye âcizliğini hatırlatmasından ileri gelmektedir:

Ululunduğı için serv-i ser-keş
Başına her nefes toprak saçır bâd (Hayretî G. 43/2) (Çavuşoğlu 1961: 162)

XVI. yüzyıl şâirlerinden Çorlulu Zarîfi’nin (ö. ?) hedefinde ise kendisini sevgilinin saçına benzetmeye çalışan sünbül vardır. Şâir böylesine bir saygısızlık yapan sünbüle âcizliğini bildirmek üzere güz yelini onun başına toprak koymaya davet eder:

Özin zülf-i nigâra benzedürmüş sünbülü bâğun
Yiridür başına bâd-ı hazân koysa anun toprak (Zarîfi) (Taşkın 2009: 301)

Karamanlı Aynî (ö. 1494?), kendi gözyaşına seslendiği aşağıdaki beytinde, gözyaşından selvi boylu sevgilisinin izini sürmesini ister. Çünkü âcizlik bildirmek üzere başına toprak koyacak gözyaşı, bu işi yüce yerden toprak koyarak yaparsa karşılık bulması daha kolay olacaktır:

Göz yaşı sa’y eyle ol servün ayagın bulmaya
Çün koyarsın başa toprak yüce yirden koy başa (Aynî) (Mermer 1997: 310)

4. Benzer ifade kalıpları

Klasik şâirler âcizlik ve şikâyet bildirirken “başa toprak koymak” yapısına benzer başka ifade kalıplarını da kullanmıştır. Bunlar arasında en çok karşılaşılanlar “toprak döşenmek”, “taş yasadınmak”, “başta od (ateş) yakmak”, “başta hasır yakmak” ve “başa kül savurmak” yapılarıdır.

Toprak döşenmek: “Başa toprak koymak” deyiimiyle aynı anlamı karşılayan bu yapı mâtem, âcizlik ve üzüntü bildirmek amacıyla kullanılır. Büyük bir felaketin ardından dünyaya küsen, hayattan el etek çeken kimseler için uygun görülen sıfatlardan biri de “toprak döşenmek”tir. Bu yapı, daha çok” taş yasadnmak” deyiimiyle bir arada kullanılır. Fevrî (ö. 1570-71), aşağıdaki bendinde bazen meyhane kapılarında şarap küplerine dayandığını bazen de virane köşelerinde toprak döşendiğini söylerken, esasında âcizliğini ve çaresizliğini bildirmektedir:

Geh ser-i hum yasadnup kaldum der-i mey-hânede
 Geh varup toprak döşendüm gûşe-i vîrânede
 Geh der-i mescidde yatdum geh der-i büt-hânede
 Yok sanurdum bâliş-i râhat bu mihnet-hânede
 Şimdi bildüm yârumun eşiği taşı var imiş (Fevrî) (Tarlan 1948: 78)

Şâirler, “başa toprak koymak” gibi “toprak döşenmek” deyiminde de tabiat unsurlarını ustaca kullanırlar. Bu unsurların başlıcası “su”dur. Dağlar taşlar arasından akıp giden, beraberinde toprak ve çamurlar sürükleyen su, bu hâliyle şâirler için de ilham kaynağıdır. Revânî (ö. 1524), iyi bir şiir yeteneğine ve akıcı bir şiire sahip olan kendisinin su gibi toprak döşenmesine / döşenecek olmasına hayıflanmaktadır:

Hayfdur su gibi taş yasdana toprak döşene
 Anda kim tab‘-ı latîf ile ola şi‘r-i revân (Revânî) (Avşar 2013: 78)

Mostarlı Ziyâî (ö. 1584) ise sevgilinin yüzünü görmeyi can u gönülden arzulayan herkesin, su gibi toprak döşenmesi gerektiğini ifade eder:

Su gibi taş yasadnup toprak döşensin muttasıl
 Cân u dilden her kim eyler ârzû dîdârını (Mostarlı Ziyâî) (Gürgendereli 2002: 318)

Cafer Çelebi ise, aşağıdaki beyitlerinin ilkinde menekşenin başına mavi peştemal sarınıp yas tuttuğunu, taşlar arasını mesken edinerek toprak döşendiğini dile getirirken, ikinci beytinde selvilerin baş açtığını, gölgelerin toprak döşendiğini, çeşmelerin de ağladığını söyler:

Gök fûta sarup başına oldu kara yaslu
 Toprak döşenüp yasadnur ahcârı benefşe (Cafer) (Erünsal 1983: 102)

Gülşenler içre başı kaba oldu servler
 Toprak döşendi sâyeler ağladı çeşme-sâr (Cafer) (Erünsal 1983: 181)

Taş yasadnmak: Bu ifade kalıbı da, “başa toprak koymak” ve “toprak döşenmek” yapılarıyla aynı anlamı taşır. Şâirlerin âcizlik ve çaresizlik bildirmek amacıyla kullandıkları bu yapı, evsiz barksız kalmış bir kimsenin içler acısı durumunu gözler önüne serer. Çaresiz âşık kendisine döşek / yorgan olarak toprağı seçerken, yastığı da sert “taş”tan başka bir şey değildir. Özellikle sevgilinin eşiği taşı bir âşık için uyuyacak en uygun yer olarak görülür. “Taş yasadnmak” ifadesiyle muhtaç, âciz ve hakîr olma durumunun dile getirildiği açıktır. Kadı Burhâneddîn (ö. 1398) aşağıdaki beytinde, istifhâm sanatının da yardımıyla “toprağı döşek, taşları da yastık olarak mı kullanacağım” diyerek çaresizliğini ortaya koymuştur:

Nâz ile ni‘met içinde ‘işret idersin bana
 Ben yiri döşek idüp yasadnuyum taşları mı (Kadı Burhâneddîn) (Ergin 1980: 430)

Mesîhî (ö. 1512), yaban gülü yastığının üstüne dikenler baş koyduktan sonra, kendisinin mihnet taşına yaslanıp üzüntü çekmekten başka bir çaresi olmadığını şöyle dile getirir:

Ey Mesîhî seng-i mihnet yasadursan yiridür
Hârlar baş kor çün ol bâlîn-i nesrîn üstine (Mesîhî) (Mengi 1995: 261)

Zâtî, Husrev ü Şîrîn hikâyesinden esinlenerek oluşturduğu aşağıdaki beytinde, Husrev ve Şîrin saray içinde bir yastığa baş koyarken Ferhad'ın da dışarıda zor şartlar içinde taş yasadandığını, yani sıkıntı ve üzüntü içerisinde bir köşeye çekildiğini sanatlı bir şekilde ifade eder:

Koyup bir yasduğa baş kasr içinde Husrev ü Şîrîn
Katı güç taşda Ferhâd seng-i hâra yasadnmış (Zâtî) (Tarlan 1970: 87)

Hayâlî ise taş yasadnmak deyimini Leylâ ve Mecnûn hikâyesinden hareketle kullanır. Şâir, Mecnun'un bir taşa baş koyup uyuduğu sırada Leylâ'yı gördüğünü, bu şevkle bazen o taşı kucaklayıp ara sıra da o taşa yaslandığını söyler:

Komuş bir taşa Mecnûn baş görmüş düşde Leylîsin
O taşı nice yıllar ara kucmuş ara yasadnmış (Hayâlî) (Tarlan 1992: 167)

Örneklerden de anlaşılacağı üzere “taş yasadnmak” âşıklık alâmetlerindedir. Şâirler, bu anlayıştan yola çıkarak, başkaları rahatlık içerisindeyken kendilerinin sıkıntı, dert ve çaresizlik çekmelerini bu deyim vasıtasıyla dile getirmişlerdir. Hayretî'nin aşağıdaki beyti bu durumun özlü bir ifadesidir:

Uyur râhatla düşman zânû-yı dil-dâra yasadnmış
Düşüp üftâdeler yollarda seng-i hâra yasadnmış (Hayretî) (Çavuşoğlu 1981: 230)

Başında od (ateş) yakmak: Başta ateş yakmak da bir derdi ve sıkıntısı olduğunu bildirmek, bir durumdan şikâyet etmek yahut bir kimseye/nesneye âcizliğini hatırlatmak amacıyla şiirde kullanılan ifade biçimleri arasındadır. Şâirler, başta güneş ve mum olmak üzere ateşle özdeşleştirdikleri türlü nesnelere bu deyim aracılığıyla şiirlerine konu edinirler. Deyimin asıl ifade ettiği durum “şikâyet bildirmek”tir. Şâirlerin bu amaçla kullandıkları başlıca nesne “mum”dur. Emrî aşağıdaki iki beytinde önce mumu şikâyetçi yapmış, ardından da başında yaktığı ateş sebebiyle mumun kendisine üzüldüğünü söylemiştir:

Yandı yakıldı bana külbemde gice hâlün
Odlar yanar başında varmış belâsı şem'un (Emrî) (Saraç 2002: 166)

Başumda ne od yakduğunu hasret-i rûyun
Şem'e diyecek sızdı döküldü içi yağı (Emrî) (Saraç 2002: 281)

Şikâyet bildirmek amacıyla başta ateş yakmak ifadesinin kullanıldığı nesnelere biri de “kandil”dir. Hayâlî, saray kapısında yanan kandilin durumunu, hüsn-i talil sanatından da faydalanarak, zamanenin kötülüğünden şikâyet etmek üzere başında ateş yakan bir kimsenin durumuna benzetir:

Der-i sarây-ı sheh rûzigâr cevrenden
Gelip şikâyete başına od yakar kandîl (Hayâlî) (Tarlan 1992: 199)

Diğer yapılarda olduğu gibi tabiattaki çeşitli nesnelere bu ifade kalıbına eşlik ederler. Şimşek, yıldırım, güneş, lal taşı, lale gibi ateş ögesini çağrıştıran unsurlar dağ, gökyüzü, yüzük ve nal gibi kavramların çağrışım alanı eşliğinde “başında ateş yakmak” ifadesini çeşitli açılardan gözler önüne sererler:

Bulut-Şimşek: Görünen şimşek degül öykündüğü için zülfüne / Çıkdı ebrün başına od yakdı âh-ı sūznâk (Zâtî) (Tarlan 1970: 297)

Gökyüzü-Güneş: Sînesini çâk eder seyl-âb-ı eşkümden zemîn / Başına odlar yakar her subh âhumdan felek (Âhî) (Sungur 1994: 136)

Taş-Nal: Na‘l-i esbün yeridür başlarına od yaksa / Çün ‘adû kalbi ile hem-ser olupdur ahcâr (Mesîhî) (Mengi 1995: 44)

Dağ-Yıldırım: Yıldırım başına odlar yakar anun her gâh / Yenilüp hilmine öykündi meğer kim kühsâr (Mesîhî) (Mengi 1995: 55)

Yüzük-Lal: La‘l sanma görünen hâtem elünden ey nigâr / Döğünüp taşlarla her dem başına odlar yakar (Gelibolulu Sun‘î) (Yakar 2002: 466)

Dağ-lâle: Husrevâ Ferhâd âhından şikâyet itmeğe / Lâlelerden başına odlar yakupdur kühsâr (Gelibolulu Sun‘î) (Yakar 2002: 466)

Nergis-Sarı Çiçeği: ‘Adlün umagelmese ey serv-i bâğ-ı saltanat / Başına od yakmaz idi nergis-i ra‘nâ yine (Revânî) (Avşar 2013: 90)

Başta hasır (bûriyâ) yakma: Başta ateş yakmaya benzer bir kullanım da başta hasır (bûriyâ) yakmadır. Talat Onay, bu ifade biçimiyle ilgili şu malumatı verir: “Eskiden zulüm gören halk tarafından padişahın, vezirlerin, vâlilerin geçeceği yol üzerinde başlarında ot, hasır, paçavra gibi şeyler yakarak durmak, böylelikle dikkat çekip dert dinletmek âdetmiş (Onay 2004: 132)”. Şâirler bu âdetten yararlanarak yine tabiat olaylarını kendi hayal dünyalarından hareketle değerlendirmişler, böylece şikâyetlerini ortak bir anlayış etrafında dile getirmişlerdir. Azmizâde Hâletî, şikâyetlerini dile getirmeye kalksa dünya tekkesi içinde yanmadık bir hasır bile kalmayacağını söyler:

Kalmaya gamdan şikâyet eylesem şâhum sana
Hânkâh-ı dehr içinde yanmaduk bir bûriyâ (Hâletî) (Kaya 2003: I, 120)

Yahyâ Nazîm (ö. 1727) ise Ramazan’da yahut bayram günlerinde, akşam saatleri ışıltılı ışıltılı yanan minarelerin bu durumunu, şikâyetini bildirmek amacıyla çektiği ahın doğal bir sonucu olarak görür:

İhrâk-ı âh şehri edip deşt-i âteşîn
Yakdı hasır başına yer yer minâreler (Nazîm) (Onay 2004: 133)

Mazbut tabiatıyla bilinen, şikâyet etmek yerine kanaat ve tevekkülü seçen bir şâir olan Nev‘î, şikâyet amaçlı bu deyimden hareketle dünyada şikâyetçi olacak tek bir şeyi bile olmadığını veciz bir şekilde dile getirir:

Cihan pür-âteş-i sūzân olursa gam degül Nev‘î
İçinde âteş-efrûz olmağa bir bûriyâmuz yok (Nev‘î) (Tulum-Tanyeri 1977: 367)

Başa kül saçmak/savurmak: Genellikle Azeri sahasında kullanılan bu tabir de şikâyet ve yas bildirme amaçlı kullanılır. Bu sahaya ait şu dörtlükte, ifade yas amacıyla kullanılır:

Eledimi gül ağlar
Bülbül ağlar, gül ağlar
Oğlu ölen analar
Başa töker kül ağlar (Develi 1997: 100)

Fuzûlî'nin (ö. 1556) *Leylâ vü Mecnûnu*'nda geçen aşağıdaki beyitte, Leylâ'nın yas sebebiyle mavi elbiseler giyip, ateş gibi başına kül savurduğundan söz edilir:

Gerdûn kimi rahtı nîle urdı
Âteş kimi başa kül savurdı (Fuzûlî) (Doğan 2000: 440)

Fuzûlî Dîvânı'nda geçen aşağıdaki beyitte ise, “başa kül savurmak” yapısının “şikâyet bildirmek” amacıyla kullanıldığı görülür. Şâir, adaletsizlik ateşine yanan saba yelinin şikâyet bildirip adalet istediğini belirtmek üzere “başa hâkister koymak” deyimine yer verir:

Âteş-i bî-dâda köymüşdür olupdur dâd-hâh
Gördüğü yirde saçar başına hâkister sabâ (Fuzûlî) (Akyüz vd. 2000: 36)

5. Sonuç

“Başa toprak koymak” deyimini Türkler ve İranlılar'ın ortak ifade araçlarından birisidir. Tarih boyunca aynı coğrafyayı paylaşan bu iki kavim, zamanın getirdiği olaylarla bakış açılarını şekillendirirken, ilginç bir şekilde bazen aynı ifade araçlarını seçmişlerdir. İnsanoğluna sonsuz bir tevazu ve kanaati hatırlatan toprak, âcizlik ve muhtaçlık bildirmek üzere başa koyulurken, yine dört unsurdan biri olan ateşin de benzer bir kullanım biçimiyle ona eşlik etmesi tesadüfî olmasa gerektir. Doğu kültürü ve felsefesinin temel dinamiklerinden olan tevazu örneği toprak, hayatın çetin şartları devam ederken fakirlik ve zorluğun pençesinde kıvranan, gerek mahcubiyet gerekse gurur sebebiyle artık söyleyecek sözü olmayan insanların imdadına yetişen bir iletişim aracı olmuştur. Klasik şâirin hayal gücü, bu çok eski geleneği yine tabiatındaki farklı nesnelere eşliğinde kendi hizmetine istihdam ederken, hem insanın hem de tabiatın toprak eksenindeki etkileşimini ustalıklı gözler önüne sermiştir. Evet, başa toprak saçmak deyimini ilk olarak kimin kullandığını kestirmek güçtür; ancak Türkçenin mecaz gücü eksenli anlam ve hayal dünyasını kullanan klasik şâirlerin, bu yapıyı Fars şiirindeki meslektaşlarından daha geniş bir yelpazede ele aldığını söylemek, bir gerçeğin ifadesi olacaktır.

Kaynakça

- AKKUŞ, Metin (1993), *Nef'î Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara.
- AKYÜZ, Kenan, S. Beken, S. Yüksel, M. Cunbur (2000), *Fuzûlî Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yay.
- AVŞAR, Ziya (2009), “Gölge Avıyla Boşalan Bir Sadak: Mahallileşme”, *Turkish Studies* 4/5, 19-33.
- AVŞAR, -----, *Revânî Dîvânı*, www.kultur.gov.tr (e-kitap), erişim: 15.11.2013.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997), *Nâbî Dîvânı*, 2 cilt, Ankara: MEB Yay.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1979), *Amrî Dîvânı*, İstanbul: İÜEFY No. 2538.

- ÇAVUŞOĞLU, ----- (1981), *Hayretî Dîvân*, İstanbul: İÜEFY No. 2868.
- ÇAVUŞOĞLU, ----- (1982), *Helâkî Dîvân*, İstanbul: İÜEFY No. 2979.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed, M. Ali Tanyeri (1987), *Zâtî Dîvânı (Gazeller Kısmı)*, c. III, İstanbul: İÜEFY No. 3369.
- DEVELİ, Hayati (1997), “Dua ve Yas Motifi Olarak “baş aç-“ Tabiri, *İÜ Türkiyat Mecmuası*, c. 20, 85-111.
- DİHHUDÂ, Ali Ekber (1385), *Lügatnâme (Rivâyet-i Sivom)*, Tahran: Müessesesi-i İntişârât u Çâp-ı Dânişgâh-ı Tahrân.
- DİLÇİN, Cem (2011), “Mantıku’t-Tayr’ın Manzum Çevirileri Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Divan Şiiri ve Şairleri Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Kabcacı Yay., s. 362-379.
- Dîvân-ı Bidil-i Dihlevî*, (dijital baskı), Merkez-i Tahkîkât-ı Râyâne-yi K.âimiyye İsfahan, www.ghaemiyeh.com.
- Dîvân-ı Enverî* (1389), (haz. Pervîz Bâbâyî), Tahran: İntişârât-ı Nigâh.
- Dîvân-ı Selmân-ı Sâvecî* (1094/1682), İstanbul Araştırmaları Enst. Şevket Rado Yazmaları 132, 131 vr.
- DOĞAN, Muhammed Nur (2000), *Fuzulî Leylâ ve Mecnun*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- ERGİN, Muharrem (1980), *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İÜEFY No. 2244.
- ERSOYLU, İ. Halil (1989), *Cem Sultan’ın Türkçe Divanı*, Ankara: TDK Yay. No. 543.
- ERÜNSAL, İsmail E. (1983), *The Life and Works of Tâcî-zâde Ca’fer Çelebi, with a Critical Edition of His Dîvân*, İstanbul: İÜEFY No. 3103.
- GÜRGENDERELİ, Müberra (2002), *Hasan Ziyâ’î Hayatı-Eserleri-Sanâtı ve Divanı (İnceleme-Metin)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. No. 2981.
- İSEN, Mustafa, Cemâl Kurnaz (1990), *Şeyhî Divanı*, Ankara: Akçağ Yay.
- KAYA, Bayram Ali (2003), *The Divan of Azmizade Haleti*, 2 cilt, USA: The Department of Near Eastern Languages&Civilizations Harvard University.
- KÜTÜK, Rıfat (2002), “Lârendeli Hamdî’nin Leylâ ile Mecnûn Mesnevîsi”, DR, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 840 s.
- MENGİ, Mine (1995), *Mesîhî Dîvânı*, Ankara: AKM Yay. No. 80.
- MERMER, Ahmet (1997), *Karamanlı Aynî ve Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Musîbetnâme-i Attâr*, (dijital baskı), <http://pdf.tarikhema.ir>
- ONAY, Ahmet Talat (2004), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (haz. Cemal Kurnaz), İstanbul: MEB Yay.
- ÖGEL, Bahaeddin (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. II (9 cilt), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. No. 638.
- ÖZTELLİ, Cahit, “Başa Toprak Savurmak ve Yas-Ölü Gelenekleri”, *Türk Folklor Araştırmaları* 5/116, Mart 1959.
- SAK, Vesile Albayrak (2009), “Kadioğlu Şeyh Mehmed ve İnşirâhu’s-Sadr Mesnevisi (İnceleme-Metin)”, DR, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 643 s.

- SARAÇ, M. A. Yekta (2002), *Emrî Divanı*, İstanbul: Eren Yay.
- SUNGUR, Necati (1994), *Âhî Dîvânı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. No. 1617.
- Şâhnâme-i Firdevsî* (1384), (haz.: Julius Mohl), Tahran: İntişârât-ı Bihzâd.
- TARAMA SÖZLÜĞÜ, c. I (8 cilt), 3. baskı, Ankara: TDK Yay, 1995.
- TARLAN, Ali Nihad (1948), *Şiir Mecmualarında XVI. ve XVII. Asır: Rahmî ve Fevrî*, İstanbul: İÜEFY No. 356.
- TARLAN, ----- (1970), *Zâtî Dîvânı (Gazeller Kısmı)*, c. II, İstanbul: İÜEFY No. 1216.
- TARLAN, ----- (1992), *Hayâlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yay.
- TAŞKIN, Gülşah (2009), “Çorlulu Zarifî Dîvânı: İnceleme-Edisyon Kritikli Metin”, DR, Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 498 s.
- TULUM, Mertol, M. Ali Tanyeri (1977), *Nev‘î Dîvân*, İstanbul: İÜEFY No. 2160.
- YAKAR, Halil İbrahim (2002), “Gelibolulu Sun‘î Dîvânı ve Tahlili”, DR, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 644 s.